

УДК 159.923+141

Віктор Москалець

СМИСЛ ЖИТТЯ, СВОБОДА ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У ВЧЕННІ ВІКТОРА ЕМІЛЯ ФРАНКЛА

У статті представлено аналітичну репрезентацію потужного психотерапевтичного, психопрофілактичного та духовно-екзистенційно-розвивального потенціалу вчення В.Е. Франкла, яке в Україні ще не набуло гідної популярності, незважаючи на його актуальність у нашому аномічному сьогоденні.

Ключові слова: особистість, смисл життя, свобода, духовність, відповідальність, екзистенційний вибір.

У 60-і роки минулого століття розвиненими країнами Європи й Америки прокотилася лавина книг і статей австрійського психотерапевта Віктора Еміля Франкла (1905-1997), що принесли йому всесвітню славу. На це були вагомі причини. В ті часи багато людей потерпали від усвідомлення відсутності смислу свого життя, його беззмістовності та безглуздості, що В. Франкл назвав "духовним вакуумом" та "екзистенційним вакуумом". В цих психічних розладах, які називають також ноогенними (*грец. noos – розум і genos – рід, походження*) неврозами ("горе від ума") знайшла один з істотних виявів глобальна криза духовності – "Смерть Людини" – головна проблема людства в ХХ ст., зумовлена "Смертю Бога" – головною проблемою людства у ХІХ ст. [3, с. 81-82]. Застосування психотерапевтичних методик В. Франкла переконливо довело їх цілковиту придатність для допомоги особам, ураженим "духовним вакуумом", знайти смисл життя, позбутись апатії, спричиненої його відсутністю, сповнитися життєвою наснагою, натхненням до праці, любов'ю, а відтак радістю буття.

Протягом 1942-1945 років В. Франкл був в'язнем чотирьох нацистських концентраційних таборів смерті, як мільйони інших людей, єдина "провина" яких полягала в належності до єврейської нації. Те, що він там вижив, – чудо, в якому однак поєдналися випадковість і закономірність. Щаслива для нього випадковість – що він не потрапив у жодну з груп тих нещасних, яких щоденно вбивали в газових камерах, а потім спалювали в крематоріях. Це була не кара за порушення табірної режиму, а виконання плану знищення певної кількості євреїв у визначені проміжки часу. Отож переважна більшість людей опинялася в тих групах через сліпий вирок злої долі. Закономірність полягала в тому, що роками перебуваючи в неймовірно жахливих умовах без жодних підстав сподіватися на звільнення й очікувати його, В. Франкл не лише сам зберіг і зміцнив "впертість духу", як він називав спроможність не втрачати духовно-морального ества, людяності, порядності за будь-яких обставин, під впливом найжахливіших мук, а й як міг підтримував інших. В тих таборах, на основі власного пекельного досвіду він викристалізував ключові положення свого вчення. Тому неможливо поставити ці поло-

ження під сумнів. Тому загальний тираж його книги про психологічні колізії в'язнів нацистських концтаборів періоду II світової війни сягнув майже 4 мільйонів примірників, хоча сам він чомусь вважав, що ця книга не приверне пильної уваги читачів, не зацікавить велику кількість людей.

В. Франкл дав своєму вченню дві назви: "логотерапія" (*грец. logos – слово, вчення і therapeia – лікування*) та "екзистенційний аналіз", а світоглядним ідеям, на яких воно ґрунтувалося – "трагічний оптимізм". Оптимізм – тому що він непохитно вірив у людину, в її людяність, іманентну здатність та схильність до добра. Трагічний, бо зло в людях здебільшого виявляється сильнішим, ніж добро, а нерідко й більш бажаним та більш прийнятним для них. Отож попри віру в іманентний потенціал людяності в людині, слід визнати, що людяні люди є і ще довго залишатимуться меншістю.

Теорія логотерапії (екзистенційного аналізу) – це складна система філософських, психологічних і медичних концепцій про природу та сутність людини, про чинники й механізми нормального та патологічного розвитку персони (особистості), про психотерапію і психокорекцію особистісних аномалій, насамперед невротичних. Творець логотерапії поділив її на три основні частини: 1. Прагнення особистості до досягнення смислу життя. 2. Смысл життя особистості. 3. Свобода людини.

Він вважав прагнення шукати смисл життя мотиваційною тенденцією, іманентною еству людини, і вбачав у ньому головний "двигун" формування та функціонування особистості. З тривалої клінічної практики та життєвих спостережень В. Франкл вивів наріжний постулат екзистенційного аналізу: щоб сповнюватися наснагою жити і активно діяти, людина має вірити, що її діяльності, поведінці, її життю притаманний значущий смисл, що навіть самогубець вірить у смисл – якщо не життя, то смерті, інакше він і пальцем не поворухнув би, щоб реалізувати свої суїцидальні наміри. Отож необхідною умовою психічного здоров'я особистості є оптимальний рівень напруги між її "Я" та локалізованими в оточуючому її світі смислами людського життя, які вона має знайти та реалізувати.

В. Франкл постійно підкреслював, що сумніви щодо смислу життя жодним чином не можна розглядати й трактувати як психічну патологію. Вони являють собою істинно людські переживання, суто людський прояв. Скажімо, так звані субсоціальні комахи – бджоли, мурахи, терміти – перевершують людину в багатьох аспектах організації "суспільного" життя в мурашниках, вуликах, термітниках. Але неможливо уявити, щоб ці створіння замислювалися про смисл свого існування, впадали в екзистенційну фрустрацію від неспроможності знайти його. Тільки людині дано виявити смислову проблематичність свого буття. Природно, що проблема смислу життя є особливо актуальною в підлітковому та юнацькому віці, коли закладаються базові функціональні структури Я-концепції та сфери спрямованості персони. В. Франкл любляв розповідати у своїх лекціях та публікаціях, як одного разу вчитель природни-

чих наук в середній школі намагався пояснити старшокласникам, що життя будь-якого організму, в тому числі й людського, врешті-решт зводиться до процесів окислення та згорання. Почувши це, один з учнів (це був сам майбутній творець логотерапії) схвильовано вигукнув: "Якщо це так, то в чому ж тоді смисл життя?!"

Він категорично забороняв своїм учням та послідовникам описувати душевні страждання, зумовлені втратою смислу життя, як симптоми та синдроми хвороби і наголошував, що вони є чеснотами пацієнта, оскільки свідчать про активність його духу. Серед таких пацієнтів він особливо виділяв тих, котрі втратили людей, яких любили понад усе, яким присвятили себе, своє життя, відтак воно втратило для них смисл.

Смисл життя доступний кожній людині, незалежно від статі, віку, рівня інтелекту, освіти, характеру, середовища, національної та релігійної належності. Пошук і знаходження смислу є екзистенційним покликом. Це означає, що не людина ставить питання про смисл свого життя, а життя ставить це питання перед нею, і їй доводиться щоденно відповідати на нього не словами, а діями. Отож смисл не є суб'єктивним у тому розумінні, що суб'єкт не винаходить його, а знаходить у світі, в об'єктивній дійсності.

Певні з існуючих смислів та відповідні їм "філософії життя" В. Франкл рішуче відкидав. Так, смислом життя не можуть бути вдоволення (приємні емоційні переживання, насолода, щастя) і продовження роду. Чимало з тих невротиків, яких лікував він сам та інші логотерапевти, категорично стверджували, що смисл життя полягає у вдоволенні. Нагадаємо, що провідна спонукальна роль "принципу вдоволення" – одне з фундаментальних положень фрейдизму. "Принцип реальності" слугує йому – скеровує суб'єкта на реально можливі для нього вдоволення, на пошуки та застосування засобів досягнення їх. На думку В. Франкла, ці принципи – штучна конструкція, яка не відповідає психологічним реальностям. Вдоволення – не мета прагнень, а наслідок їх задоволення. Незаперечна психологічна істина: відсутність страждань, негативно забарвлених емоційних переживань – це вже вдоволення. Керуємось нею і запропонуємо індивідууму, котрий сильно страждає, оплакуючи смерть любимої людини, приймати транквілізатори, щоб значно полегшити його страждання. Він цілком слушно може відповісти: "Заплющити очі на реальність – не значить знищити її. Заснути і не усвідомлювати смерть того, кого я люблю, – не значить знищити той факт, що він мертвий. Єдине, що мене турбує, живий він чи мертвий, а не те, страждаю я чи ні!" Тобто, людина турбується і має турбуватися не про те, вдоволена вона чи невдоволена, щаслива чи нещасна, страждає чи насолоджується, а про підстави свого вдоволення чи невдоволення, муки чи радості. В. Франкл зауважив, що побудував своє заперечення вдоволення як самодостатнього смислу життя особистості на етичному вченні І. Канта, один з найважливіших психологічних постулатів якого гласить, що людина хоче бути щасливою, але чого їй по-справжньому слід бажати, то це бути гідною щастя [1, с. ч.1, с.211-311; ч.2. с.351-437].

Визначення смыслом життя вдоволення призводить до морального релятивізму – незалежно від того, моральні чи аморальні, добродійні чи злочинні вчинки суб'єкта, вони для нього прийнятні й позитивні, якщо приносять йому вдоволення. Моральні критерії оцінки поведінки людини втрачають сенс, вони зайві, якщо смисл – вдоволення без врахування етичного змісту того, що його приносить.

В. Франкл виокремив найбільш життєдайні смисли, які назвав "смысловими універсальностями", що викристалізувалися в результаті узагальнень типових історичних ситуацій. Він підкреслював, що немає такого феномену, як універсальний смисл життя, а є лиш унікальні смисли індивідуальних ситуацій. Однак є й такі смисли, котрі мають щось спільне, притаманне переважній більшості людей у певному суспільстві, а також смисли, що визнаються й приймаються більшістю людства протягом його історії. Ці смисли – те, що називають загальнолюдськими цінностями – "кристалізованими смысловими універсальностями" [4, с. 24-45; 157-170; 284-321].

Пошуки життєдайних смислів мають вестись у трьох напрямках: 1) що людина має давати життю; 2) що людина має брати від світу; 3) як індивідуум має ставитися до своєї долі, яку він неспроможний змінити. Цим напрямкам відповідають три типи цінностей: 1) цінності творення; 2) цінності переживання; 3) цінності ставлення.

Перший тип реалізується працею, яка набуває гідного смислу за умови корисності для суспільства. Орієнтування на ці цінності вимагає від людини насамперед здатності адекватно співвідносити свої бажання зі своїми можливостями. Чимало пацієнтів, котрі звертаються до логотерапевтів, скаржаться на своє життя, яке, на їх думку, безглузде, тому що їхня праця не має жодної високої мети. Логотерапевти сперечаються з ними, пояснюючи, що соціальний статус індивідуума, його професія абсолютно нічого не значать. Вирішальним є те, як він працює, чи відповідають його здібності та фаховий рівень його професійному статусу. Не має значення коло його діяльності, важливо лиш, чи справляється він зі своїми обов'язками. Пересічна, "маленька" людина, котра належним чином виконує все те, що вимагає від неї її робота, більш "велика", ніж "великий" державний діяч, який має можливість гідно вершити долі мільйонів, але своїми непрофесійними, аморальними, злочинними діями несе велике зло (українцям не треба ходити далеко за прикладами). Будь-який неупереджений суддя оцінить таке "маленьке" життя вище, ніж, наприклад, існування хірурга, якому довірені життя багатьох хворих, а він робить свою нелегку справу як-небудь, слабо. Вочевидь, і це підкреслює сам В. Франкл, що ця позиція логотерапії цілком відповідає ключовим положенням концепції самоактуалізації особистості А. Маслоу [2].

В. Франкл зауважує, що часто ставлення особи до своєї праці як до реалізації цінностей творчості (до самоактуалізації) взагалі не виникає або спотворюється і зводиться нанівець через її зміст та умови: виснажливу одноманітність, шаблонність операцій, важкість і неприємність

тощо. Така праця виключає творчість і сприймається виключно як обтяжлива необхідність заробити гроші для підтримки і радощів життя, з числа яких вона цілковито виключається. І це властиво не лише роботі найманих працівників. Але все ж краще така робота, ніж ніякої.

Невроз безробіття – один з ноогенних. Основним синдромом цього неврозу є депресія та апатія. Чимало безробітних доволі швидко втрачають ініціативність, стають байдужими до всього. В. Франкл навів такий приклад. Одного чоловіка привезли у психіатричну клініку після спроби самогубства. Там до нього підійшов лікар, який його непогано знав. Декілька років перед тим він допоміг цьому пацієнту, в тому числі матеріально. Тепер дуже здивований лікар запитав хворого, чому ж той знову не звернувся до нього по допомогу. На що пацієнт відповів: "Та мені просто було на все наплювати". Нерідко особи, які втратили роботу, переживають не сповнений працею, спорожнілий для них час як порожнечу своєї душі та непотрібність, що сприяє появі депресивних розладів та апатії.

Але для багатьох невротиків безробіття – справжня знахідка, на яку вони можуть звалити всю провину за свою життєву неспроможність та неуспішність і "розслабитись", нарікаючи на "зіпсоване" життя, в якому, мовляв, вже нічого не можна змінити тощо. "О, якби у мене була робота, все було б інакше, все було б чудово", – заявляють такі невротики. А оскільки вони безробітні, то можуть дозволити собі ставитися до свого існування як до "тимчасового перебування". Вони впевнені, що від них не можна нічого вимагати, в тому числі і їм самим від себе, що безробіття зняло з них всю відповідальність перед іншими, перед собою, перед життям.

Однак далеко не кожний безробітний потрапляє в полон апатії та депресії. Чимало з них навіть зберігають оптимістичну життєрадісність. Як показали спеціальні дослідження, такі індивідууми знаходять собі цікаві й корисні для них заняття: беруть участь у громадській роботі, соціальній допомозі, читають, слухають музику, займаються фізкультурою і т. ін., при цьому продовжують активно шукати роботу, допоки не знайдуть її. Вони не ставлять знаку рівності між працею та життям, всіма тими цінностями, котрі сповнюють його гідним смыслом.

Вдоволення, яке людина може і має одержувати від праці, жодним чином не може вичерпати всі смисли життя. Але чимало невротиків рятуються в такий спосіб від життєвих перспектив, що лякають їх тими зусиллями, жертвами, ризиками, переживаннями, яких вони цілком прогнозовано вимагатимуть. Вся убогість смыслу життя та реального існування таких суб'єктів відразу виразно виявляється, лиш тільки призупиняється хоча б на якийсь час їхня професійна зайнятість, в основному у вихідні дні. В суботу та неділю, коли у скаженій гонитві настає пауза, вся безглуздість та порожнеча їхнього існування постає перед ними і спричиняє розгубленість і тривогу. Цей неприємний стан одержав назву "невроз вихідного дня". Від нього намагаються сховатися на дискотеках – там гучно грає музика, і гамір позбавляє необхідності розмовляти. Не

треба навіть напружуватися, щоб підтримувати під час танцю світську бесіду, як у минулі часи. І думати також немає нужди – всю увагу можна зосередити на рухах тіл. Вболівання за спортивні команди – ще одна "схованка" від цього химерного неврозу. Особи, які користуються нею, намагаються нав'язати собі та іншим, що надзвичайно важливо – яка команда виграє. Цьому ж слугує так зване масове мистецтво: поп-музика, детективи, бойовики, "екшени" тощо. Найгірша з таких схованок – алкоголь та інші психотропні речовини.

Отже, цінності творчості – вельми важливі для персони, але не необхідні. Життя особи може набути смислу в емоційних переживаннях, навіть від однієї миті яскравого переживання. Найбагатший потенціал переживань містить любов. Справжня любов, за В. Франклом, являє собою взаємини на рівні духовно-сислового виміру, співчутливо-емпатійне пізнання духовних глибин душі об'єкта любові, його своєрідності, неповторності та унікальності. Засновник "екзистенційного аналізу" наголошував, що для того, хто по-справжньому кохає, широко розкриваються "ворота" у світ високих цінностей, бо віддаючись у владу коханого "Ти", закоханий переживає внутрішнє збагачення альтруїзмом і почуттям прекрасного, що виходить далеко за межі цього "Ти".

Прихильність до особи протилежної статі, за В. Франклом, може функціонувати на трьох рівнях. Найнижчий, найпримітивніший – сексуальний потяг. Вище – еротична пристрасть, яка містить інтенсивний сексуальний потяг, але вельми потужним у ній є й захоплення душевними, психічними властивостями, рисами об'єкта (його характеру, спрямованості, емоційної сфери, інтелекту тощо). Найвище – кохання. Це – духовна близькість, що проникає через анатомо-фізіологічне та психічне до "ядра", стрижня душі любимої людини, відтак вона стає неповторною і незрівнянною, її не може замінити ніхто. Отож перенесення істинного кохання на іншу людину, якою досконалою та прекрасною вона б не була, абсолютно неможливе. Воно – раз і назавжди, а відтак сильніше, ніж смерть. Справді кохана людина і після своєї смерті живе в душі закоханої до кінця її днів. Без сумніву, що такою є і справжня батьківська любов та правдива любов дітей до батьків.

В. Франкл наводить вражаючий приклад останньої – розповідь колишнього в'язня концентраційного табору: "Всі ми в таборі, і я, і мої товариші, були впевнені, що ніяке щастя на землі ніколи в майбутньому не може компенсувати те, що нам довелося пережити під час нашого ув'язнення. Отож єдине, що нам залишилось би зробити, – це кинутись на дріт під струмом, тобто покінчити з собою. Ті, хто цього не зробив, вчинили так тільки з глибокого почуття якогось обов'язку. Що стосується мене, то я вважав своїм обов'язком перед матір'ю залишитися живим. Ми любили одне одного понад усе на світі. Тому моє життя мало смисл, незважаючи ні на що. Але я змушений був враховувати, що можу померти в будь-яку хвилину. Тому моя смерть також повинна була мати якийсь смисл, як і всі ті страждання, на які я був приречений. І я уклав "угоду" з Небесами: якщо я загину, нехай моя смерть врятує життя моїй

матері, а те, що мені доведеться вистраждати до моменту смерті, – хай буде платнею за легку і приємну смерть моєї матері, коли прийде її час. Я витримував своє мученицьке існування тільки завдяки цій "угоді". Я хотів жити, бо моє життя мало смисл, але я був готовий витримати страждання і померти, тому що сповнив їх смислом".

Далі в'язень розповів, що всякий раз, коли дозволяли час і обстановка в таборі, він розмірковував про внутрішній світ своєї матері. В. Франкл інтерпретує це так: у той час, як у його дійсній ситуації неможливо було реалізувати цінності творення, йому відкрилось усе багатство відданої любові – найвищої цінності переживання.

Кінець розповіді того в'язня вражає ще більше: "Але я не знав, чи моя мати жива. Увесь час, поки я перебував у таборі, ми не мали жодних відомостей одне про одного. Потім мене раптово осяяло, що коли я вів уявні діалоги з матір'ю, той факт, що я навіть не знав, чи жива вона, не був перешкодою для мене!"

Засновник логотерапії вчив своїх послідовників серйозно ставитися до того факту, що зовні непривабливим особам значно важче, ніж привабливим, здобувати скарб кохання. Отож негарним зовні особам властиво переоцінювати любовне життя – і чим менше радості кохання вони мають, тим більше переоцінюють його значення. Але кохання – це тільки один із можливих способів сповнити життя смислом. Життя було б дуже бідним, якби його смисл полягав лиш у радостях кохання. Індивідуум, який не кохає і якого не кохають, може знайти інший високий смисл життя.

Логотерапевта в такій ситуації має насамперед цікавити, чи дійсно відсутність кохання у клієнта – це вирок долі, а не породження його власних невротичних комплексів. Таким закомплексованим особам слід пояснювати, що зовнішня привабливість відносно неважлива для справжнього кохання, що набагато важливішими є привабливі особистісні якості, розповідати про тих зовні негарних людей, котрі завдяки таким якостям все ж здобули справжнє кохання.

Основний пафос і найоригінальніша новизна концепції екзистенційних цінностей В. Франкла – у виокремленні і трактуванні цінностей ставлення. Їх суб'єкт змушений шукати, коли він страждає через свою гірку долю, через несприятливі, негативні умови та обставини свого життя, які він не може змінити, через недоступність для нього цінностей творчості та переживання. Отож у нього немає іншого конструктивного виходу, порятунку, крім позиції "всупереч стражданням" задля якогось високого смислу. Згадаємо наведену вище розповідь в'язня про його ставлення до власних мук і перспективи смерті. Візьмемо ще один вражаючий приклад цінності ставлення з тих, які наводить В. Франкл. У бараку концентраційного табору лежали декілька людей, хворих на тиф. Всі марили, крім одного, який старався відводити нічний напад гарячки, відганяючи сон. Збудження та інтелектуальне піднесення, зумовлені лихоманкою, він використовував для того, щоб відродити неопублікований рукопис своєї наукової праці, яку у нього відібрали в таборі. За

шістнадцять ночей він наново відтворив усю книгу, роблячи в п'ятьмі короткі стенографічні записи ключових слів на малесеньких шматочках паперу.

Кожен конкретний період і навіть багато коротких моментів життя особи можуть мати і здебільшого мають для неї якийсь особливий смисл. Разом із цим, природно, що принаймні чимало людей замислюються про "Над-смисл" – сенс існування Всесвіту, життя на Землі, людства, а відтак і про вищий смисл буття кожної людини. Людський розум неспроможний збагнути, в чому полягає Над-смисл. Але якщо людина вірить у Бога-Творця, то вона впевнена, що Він створив світ і людину в ньому задля високої мети, відтак вона *вірить у високий смисл людського життя*, хоча й знає, що у своєму земному житті не дізнається про зміст цієї мети, Над-смислу. В. Франкл особливо підкреслював величезне психотерапевтичне та психогігієнічне значення щирої віри в Бога, а відтак і в Над-смисл [4, с. 170-282; 334-338].

Бог, віра, релігія посідають важливе місце в теорії та практиці логотерапії. В. Франкл виходив з того, що Бог для віруючої людини – той усе розуміючий співчутливий співбесідник, до якого вона звертає найбільш сокровенні думки. В несвідомій сфері психіки кожної людини існує потреба спілкуватися з таким співбесідником, хоча у багатьох вона витіснена і прихована. Основний прояв Бога в людській душі він вбачав у совісті. Саме за допомогою совісті людина знаходить життєві смисли, що є вершинним проявом свободи волі [3, с. 75-76; 79-83].

Основна теза "екзистенційного аналізу" про свободу волі людини полягає в тому, що особистість має постійно здійснювати вибір ставлення до життєвих ситуацій і відповідної поведінки в них. У цьому полягає сутність людської свободи. В. Франкл визнавав і підкреслював значну обмеженість свободи людини багатьма об'єктивними обставинами, незаперечну детермінованість такими обставинами формування та функціонування, діяльності та поведінки окремих осіб і соціальних груп. Однак він категорично заперечував пандетермінізм (*грец. παρ – все і лат. determino - визначаю*). Людина залежна від своєї генетичної програми, біологічних потягів, від факторів та обставин природного та соціального середовища, але у людини є свобода вибору, свобода, незважаючи на детермінізм. Це відповідає формулюванню М. Гартмана: "автономія, незважаючи на залежність". Людина не вільна від умов. Але вона вільна зайняти позицію щодо них. Умови не зумовлюють її цілковито. Від неї в межах її можливостей залежить, здасться вона, поступиться умовам чи ні. Вона може також піднятися над ними і таким чином увійти у вимір духовності. В. Франкл зауважував, що, будучи професором у двох галузях, неврології та психіатрії, він добре усвідомлює, як сильно людина залежить від біологічних, психологічних та соціальних умов; але, крім того, він ще й вижив у чотирьох нацистських таборах, в яких остаточно переконався, що людина здатна кинути виклик найтяжчим умовам. З. Фрейд якось сказав: "Давайте спробуємо поставити певну кількість людей, котрі помітно відрізняються одне від одно-

го за всіма показниками та властивостями, в однакові умови голоду. З наростанням нагальної харчової потреби всі їхні індивідуальні відмінності зітруться, і замість них з'явиться одноманітний вияв нездоланної спонуки – їсти!" В концентраційних таборях, однак, істинним виявилось протилежне. Люди стали ще більш різними. Маски були зірвані зі скотин і зі святих. Страшений голод був однаковим для всіх, але люди були різні. В рахунок йшли не калорії. Навіть такий психоаналітично орієнтований автор, як Коен, погоджується: "Дійсно, були в'язні, не охоплені цілковито егоїзмом, у яких ще залишалося місце для альтруїстичних почуттів та переживань і які співчували іншим в'язням. Напевно, умови існування в концтаборі не змогли вчинити на них такий вплив, як на інших в'язнів". Аналогічним чином Г. Адлер в об'ємній монографії про табір Терезієнштадт підкреслює, що пропадала, ніби її й не було, лиш зовнішня вихованість.

Звичайно, їх було небагато – тих людей, котрі обрали для себе можливість зберегти свою людяність; "все прекрасне таке ж важке, як і рідкісне", – гласить "Етика" Спінози. Лиш небагато в'язнів змогли зробити це, однак вони показували приклад, який принаймні намагалися наслідувати інші. Ці високоморальні особистості ніколи не розглядали табірне життя як простий епізод – для них воно було випробуванням, яке стало кульмінацією їх життя. Вони не деградували, а навпаки, прогресували морально та у вірі в Бога.

Свобода людини заперечується не детермінізмом, а пандетермінізмом. Реально протистоять одне одному пандетермінізм та детермінізм, а не детермінізм та індетермінізм. Що стосується Фрейда, то він відстоював пандетермінізм тільки в теорії. На практиці ж не заперечував свободу вибору, визнавав, що "Я" здатне протистояти інстинктам. Наприклад, як важливу мету психоаналізу він визначив надання можливості "Его пацієнта самому обирати той чи інший шлях.

Істотною складовою свободи людини є здатність приборкувати інстинкт самозбереження. В. Франкл часто ілюстрував цю здатність такою історією: Під час першої світової війни військовий лікар, єврей, сидів в окопі зі своїм приятелем-неєвреєм, полковником-аристократом, коли почався сильний артобстріл. Полковник піддражнював приятеля: "Боїтесь, правда ж? Ще один доказ переваги арійської раси над семітською". "Певно, що боюсь, – відповів лікар, – але що стосується переваги, то якби ви, мій дорогий полковнику, боялись так сильно, як я, ви б давно вже втекли". Вирішально-визначальними детермінантами є не наші страхи і не наші тривоги й тривожність, а те, як ми до них ставимося.

Свобода вибору особистістю ставлення до своїх психічних станів поширюється навіть на патологію. Психіатри постійно зустрічаються з пацієнтами, котрі реагують на власні галюцинації зовсім не патологічно. В. Франкл розповідає, що у своїй психіатричній практиці бачив параноїків, які, керуючись маячнею переслідування, вбивали уявних "ворогів-переслідувачів". Але йому зустрічалися також параноїки, котрі щиро прощали своїх уявних ворогів. Ці прощення були їхнім вибором у від-

повідності з їх людяністю. Є чимало випадків депресій, які призводять до самогубства, а в інших випадках хворі на депресію здатні долати суїцидальні імпульси заради чогось чи заради когось. Вони надто захоплені кимось або чимось, щоб втягнутись у самогубство.

В. Франкл пише, що не стомлюється цитувати Йоханесса Ланге, котрий розповів про двох гомозиготних (однойцевих) братів-близнюків. Один із них став винахідливим злочинцем, інший – винахідливим криміналістом. Їхня винахідливість була детермінованою генетично. А от вибір шляху злочинця чи правоохоронця – справа ставлення, ціннісних орієнтацій кожного з них. Спадковість – це матеріал, з якого суб'єкт "будує" сам себе. Це не більше, ніж "каміння", яке може бути використаним або відкинутим "будівельником". Але сам будівельник – не з "каміння".

Логотерапевтам постійно доводиться чути скарги пацієнтів на свій характер, який стає у них цапом-відбувайлом – вони звалюють на нього всі свої незгоди, виправдовуючи в такий спосіб своє "Я". Але особливості характеру суб'єкта також не є вирішально-визначальними детермінантами – його "Я" спроможне протидіяти їм, воно – остання інстанція прийняття рішення щодо свого власного характеру, його трансформування та формування.

А от доля – це те, що лежить за межами як влади людини, так і її відповідальності. Минуле особистості утворює детермінантну основу її подальшої долі, тому що в ньому вже нічого не можна змінити. Те, що відбулось, сталося, є принципово незмінним. Однак людина володіє певною свободою навіть щодо власної долі, втіленої в її минулому. Безумовно, минуле багато в чому визначає і пояснює теперішнє, однак неможливо уявити собі майбутнє, яке визначалося б виключно минулим. В цьому полягає помилка, типова для фаталістичної (*лат. fatalis – приречений долею від fatum - рок, доля*) позиції невротика, який, згадуючи свої минулі невдачі, робить висновок, що його нещасна доля визначає і виправдовує всі його можливі майбутні помилки. Насправді ж помилки минулого мають слугувати плідним матеріалом для формування більш досконалого, кращого майбутнього; на власних промахах необхідно вчитися. Людина вільна зайняти суто фаталістичну позицію щодо свого минулого чи, навпаки, вчитися на ньому. Ніколи не пізно вчитися, але й ніколи не рано – вчитися завжди "якраз той час", що б ми не вивчали. Нехтуючи цим, ми ризикуємо стати схожими на того п'яницю, якого переконували покинути пити.

- Тепер вже надто пізно, – відповідав він.
- Але ж це ніколи не пізно! – продовжували переконувати його.
- В такому разі я обов'язково покину, але якось потім, – остаточно відбився він.

Доля представлена людині в трьох принципових формах: 1) як її природжена *здатність* чи природний дар – те що Тандлер свого часу назвав "природною неминучістю"; як *ситуація* – соціально-економічні та природні умови її життя; 3) як взаємодія природної здатності та ситу-

ації, що формує її *позицію*. Зайняти позицію, сформувавши ставлення до чогось – базовий прояв вільного вибору. Доказом цього є той факт, що людина спроможна змінити свою позицію, сформувавши інше ставлення. Зміна позиції в цьому сенсі включає, до прикладу, все, що ми називаємо освітою, навчанням, саморозвитком, а також психотерапію в найширшому розумінні цього слова – аж до таких грандіозних внутрішніх переворотів, як обернення в іншу віру.

В. Франкл розповідає про чоловіка, у якого в результаті передродового ураження мозку були частково паралізовані всі чотири кінцівки. Його ноги були настільки атрофовані, що все життя він був прикутий до інвалідного візка. Аж до пізнього підліткового віку його вважали розумово відсталим, і він залишався неосвіченим та неписьменним. Якимсь одним вчений зацікавився ним і організував для нього мінімальне початкове навчання. У вражаюче короткий термін цей чоловік навчився не лише читати й писати, а й засвоїв знання на рівні університетської освіти в тих галузях, які його цікавили. Тепер вже чимало відомих вчених, професорів почали суперничати за право стати його приватним викладачем. Він створив у своєму домі літературний салон, в якому сам став найбільш цікавою та привабливою фігурою. Перші красуні боролися за його кохання, за місце в його ліжку, настільки втрачаючи голову, що траплялися цілі скандали і навіть спроби самогубства. А цей чоловік не міг навіть розмовляти нормально! Його артикуляція була вельми утруднена; кожне слово він виголошував з великими зусиллями та перекошеним обличчям. Якою великою силою духу треба було володіти цьому чоловікові, щоб з такого неякісного природного "каміння" вибудувати таку гарну "споруду" свого життя! Якби він обрав покірливість долі, то животів би в якомусь закладі для розумово відсталих, де й помер би нікому невідомий.

Людина може приймати найрізноманітніші рішення щодо власного буття, аж до самознищення. Цей найбільш радикальний виклик самій собі, ця здатність обрати самогубство, ця спроможність вирішувати, бути чи не бути є незаперечним доказом свободи волі людини.

Отже, людина здатна сказати "ні!" своїм потягам, емоціям, бажанням та небажанням, силою волі загальмувати, стримати чи навпаки, стимулювати їх. До генетично зумовлених (успадкованих) властивостей свого організму, нервової системи та психіки людина може і має ставитися як до матеріалу, з якого її дух "ліпить" бажане для нього, зрозуміло, тверезо враховуючи реальний потенціал цього "матеріалу". Таким самим чином дух суб'єкта спроможний змінити його характер і навіть, у певних межах, його психічні аномалії. Змінити зовнішні умови, політично-соціально-економічні обставини свого життя, тілесні вади персоналі здебільшого дуже важко, а нерідко й неможливо. Однак вона може і має займати щодо них певну автентичну позицію, так чи інакше ставитися до них і поводитися у відповідності з цим ставленням. Тобто, вплив зовнішніх умов, обставин на людину опосередковується її позицією щодо них. Людина завжди може якимось "ставитися" до світу. В кожному

мить свого життя вона спроможна зайняти позицію як до природного та соціального оточення, зовнішнього середовища, так і до свого вітально-психофізичного внутрішнього світу, внутрішнього середовища. Те, що спроможне протистояти всьому соціальному, тілесному і навіть психічному в людині, В. Франкл назвав *духовністю*. *Духовне - це автентично вільне в людині*.

Але таке заперечення, на щастя, необхідне далеко не завжди і не скрізь. Здебільшого людина не мусить протистояти всьому соціальному, тілесному і навіть психічному в ній, самостверджуватися з позиції "всупереч", середовищу, обставинам, своїм потягам, спадковості, характеру тощо. Людина самостверджується також завдяки своїм потягам, своїй спадковості, психічним якостям і соціальному середовищу, політично-соціально-економічним умовам свого буття і за допомогою їх.

Особистість, яка в своєму розвитку сягнула рівня духовності й моральності, сповнює свою свободу вибору автентичною відповідальністю не лише за ті аспекти свого життя, своєї долі, які вона здатна скеровувати, змінювати, які головним чином залежать від її вибору, для того, щоб залишатися такою, як вона є, чи змінювати, перетворювати себе, ті чи інші свої властивості, риси, особливості, а й за те значуще негативне, що відбувається у її соціумі, в суспільстві. Це – позиція свідомого громадянина правдивого громадянського суспільства.

З цих позицій В. Франкл характеризує невротика як особу, котра переосмислила можливість "завжди-стати-іншим" у необхідність "бути-тільки-так-і-ніяк-інакше", і наводить показове щодо такого переосмислення судження своєї невротичної пацієнтки: "Моя воля вільна, коли я цього бажаю, а коли я цього не бажаю, моя воля не вільна".

Отже, свобода – це насамперед акт відповідальності. Свобода без відповідальності дуже швидко стає свавіллям. Свобода – це лиш частина справи і половина правди. Бути вільним – лиш половина цілісного феномена, друга половина якого – бути відповідальним. Свобода може виродитися у звичайне свавілля, якщо вона не проживається з позиції відповідальності. Ось чому В. Франкл радив, щоб статуя Свободи на східному узбережжі США була доповнена статуєю Відповідальності на західному. Відповідальною за відповідальні вибори суб'єкта є його совість. Отож і невротик не несе відповідальності за свій невроз, але він несе відповідальність за своє *ставлення* до свого неврозу, за свою сплячу совість.

Таким чином, "екзистенційний аналіз" визнає людину вільною, однак цей "вердикт" має одне обмеження і одне доповнення:

свобода людини відносна, оскільки людина не може робити все, що схоче, тому що її розумові та фізичні можливості обмежені;

істинна, життєдайна для особистості і суспільства свобода скеровується відповідальністю; інакше вона перетворюється у сваволю. [4, с. 45-284; 338-360].

Дедуктивно-аналітична проекція вчення В.Е. Франкла на теперішні українські реалії переконує насамперед у тому, що для нашої нації й

держави життєво необхідним є розвиток в української молоді автентичної свободи, екзистенційної відповідальності, які сукупно утворюють духовність, здатність знаходити високі смисли життя.

1. *Кант І.* Сочинения: В 6 т. – Т. 4. – Ч.1. – Т.4. – Ч.2 / И.Кант. - М.: Мысль, 1963-1966. – 544 с. (Ч.1.). – 478 с. (Ч.2).
2. *Маслоу А.* Психология бытия / А.Маслоу. – М.: "Рефл-бук", К.: "Ваклер", 1997. – 304 с.
3. *Москалець В. П.* Духовні горизонти особистості: потенціал вершинної аналітики / В.П.Москалець // Психологія і суспільство, 2011. - №1, С. 73-84.
4. *Франкл В.Е.* Человек в поисках смысла / В.Е.Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

The article focuses on the analytical representation of potential psychotherapeutic, psychoprophylactic and spiritually existentially developing potential of the theory by V.E. Frankl, which in Ukraine, unfortunately, hasn't acquired worthy popularity. The aim of this research to attract attention of the Ukrainian psychologists to those positions which are topical in our anomic life.

Keywords: *personality, meaning of life, freedom, spirituality, responsibility, existential choice.*